

Олександр Алфьоров

РУСЬКО-ВІЗАНТІЙСЬКІ СТОСУНКИ У ВІДОБРАЖЕННЯХ СФРАГІСТИКИ (за матеріалами сфрагістичної колекції Олексія Шереметьєва)

Про контакти Візантії та Русі сповіщає вже ПВЛ, згадуючи основні пункти перших відомих русько-візантійських договорів 911 та 944 рр. Те, що з укладанням міждержавних угод обидві держави (навіть незважаючи на полярність релігійної складової) зблизились, – факт, що не потребує доведень. Але, окрім писемних свідчень, що дійшли до нас, однією з доказових баз цих стосунків є сфрагістичні дані.

Низка молівдовулів, проставлених при документах з теренів Русі, виявлена в межах візантійської держави. До останніх, у переважній більшості, належали печатки владик київської митрополії. Зокрема, митрополита Миколи I (1096–1104) – місце знахідки Константинополь¹; 2 екземпляри митрополита Никифора I (1104–1121) – придбані в Константинополі², митрополита Никифора II (1182–1198) – придбана в Константинополі³; новгородського єпископа Нифонта (1131–1156) – придбана в Константинополі⁴. Серед руських булл на теренах імперії траплялись і світські: боярина Рагібора (70–80-ті рр. XI ст.) – придбана в Константинополі⁵; князя Всеволода-Кирила Ольговича (1115–1146) – придбана в Константинополі⁶. Цей досить скромний список печаток, що були знайдені в межах Візантії, поповнюється кримськими знахідками та значною кількістю булл, що зберігаються в іноземних музеях (Берлінському, Афінському, колекції Думбартон-Оукс тощо) і, найімовірніше, походять з меж імперії.

Візантійські молівдовули, що знаходили на території Русі, неодноразово ставали об'єктами досліджень як у радянський, так і в сучасний час⁷.

¹ *Лихачев Н.П.* Материалы для истории византийской и русской сфрагистики // Труды Музея палеографии. Л., 1928, т. 2, с. 160.

² Там же, с. 151.

³ *Лихачев Н.П.* Материалы для истории византийской и русской сфрагистики // Труды Музея палеографии. Л., 1930, т. 2, с. 3.

⁴ *Янин В.Л.* Актовые печати древней Руси. М., 1970, т. 1, № 54:2.

⁵ Там же, № 71.

⁶ *Лихачев Н.П.* Материалы..., т. 2, с. 204.

⁷ Див., напр.: *Толочко П.П., Боровский Я.Е.* Из работ киевской экспедиции // АО 1977 года. М., 1978, с. 390–391; *Булгакова В.* Софийский корпус печатей: древнерусские и византийские находки на территории Софийского собора в Киеве // Восточноевропейский археологический журнал, 2000, № 5 (6).

Протягом останніх років трапилось кілька нових знахідок візантійських молівдовулів, що розширює наші знання з цієї тематики і є важливим джерелом до вивчення державної, економічної та політичної історії нашої держави у добу середньовіччя.

Печатка Івана Спанопулоса (мал. 1), представлена у статті третім екземпляром. Раніше два відомих екземпляри були віднайдені в Києві та Новгороді⁸. Рід Спанопулосів відомий у XI–XII ст.

Мал. 1. Молівдовул протопроедра Івана Спанопулоса

1. Опис: кругла свинцева печатка, канал для шнура розташовано вертикально, заготовка відливна.

Лицьова сторона: зображення Богородиці.

Зворотна сторона: напис грецькою мовою у три рядки:

ΚΕΘ
ΑΕΡΟ
ΣΠΑΝ

[+Θ(εοτό)]κε β(οή)θ(ει) [Ιωάννη] (προ)έδρο [το] Σπα[νοουλ(ο)].
Богородице, допоможи проедру Іванові Спанопулосу.

Розмір загальний 16x15 мм, товщина 3,5 мм, вага 3,2 г.

Місце знахідки: Макарівський р-н, Київська обл.

Місце збереження: Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва № VP-458.

Аналоги двом наступним одноштемпельним молівдовулам (мал. 2–3) були атрибутовані у цьому році К. Смичковим на II Міжнародному нумізматичному симпозіумі “ПриРОНТийский меняла: деньги местного рынка”⁹. Окрім всього, публікатор надав інформацію про знахідки відомих йому екземплярів у Рівненській та Львівській областях та ототожнив

⁸ Янин В.Л. Указ. соч., с. 51–53.

⁹ Смичков К.Д. Несколько моливдовулов с территории Древней Руси и Херсонеса (по материалам частного собрания) // ПриРОНТийский меняла: деньги местного рынка, Севастополь, 2012, с. 35.

їх з молівдовулами із Новгородта та Білоозера, які розмістила у каталозі візантійських печаток з теренів Східної Європи В. Булгакова¹⁰.

Мал. 2. Молівдовул дисипата Киріяка

2. Опис: кругла свинцева печатка, канал для шнура розташовано вертикально, гурт печатки оброблено гострим предметом для відокремлення литничків, заготовка відливна.

Лицьова сторона: грецький напис у три рядки:

+СΦΡΑ
ΓΙΣΜΑ
ΕΙΜΙ

Навколо лінійний обідок.

Зворотна сторона: грецький напис у три рядки:

ΚΥΡΙΑ
ΚΥΔΙΣΥ
ΠΑΤΟΥ

Навколо лінійний обідок.

Σφράγισμα εἶμι / Κυρίακου δισυλάτου.

Печатка дисипата Киріяка.

Розмір загальний 16x18 мм, штемпеля 11 мм, товщина 2 мм, вага 5,6 г.

Місце знахідки: Менський р-н, Чернігівська обл.

Місце збереження: Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва № VP-472.

Мал. 3. Молівдовул дисипата Киріяка

¹⁰ *Bulgakova V. Byzantinische Bliesigel in Osteuropa. Die funde auf dem Territorium Altrulands / Mainer Verrffentlichungen zur Byzantinistik. Wiesbaden, 2004, n. 1.4.3.*

3. Опис: кругла свинцева печатка, канал для шнура розташовано вертикально, гурт печатки оброблено гострим предметом для відокремлення литничків, заготовка відливна.

Лицьова сторона: грецький напис у три рядки:

СФ
ΙCMA
ΙΜΙ

Простежується лінійний обідок.

Зворотна сторона: грецький напис у три рядки:

ΙΑ
ΥΔΙC
ΠΑΤΟ

Навколо лінійний обідок.

Σφ(ράγ)ισμα (ε)ιμι / (Κυρ)ι(κο)υ δι(σ)πάτο(υ).

Печатка дисипата Киріяка.

Розмір загальний 15x15 мм, товщина 2 мм, вага 3,8 г.

Місце знахідки: с. Пересопниця, Рівненський р-н, Рівненська обл.

Місце збереження: Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва № VP-457.

Подані вище молівдовули дисипата Киріяка свідчать про активне листування цього, вочевидь, доволі впливового представника візантійської аристократії. Таким чином, подані у публікації дві печатки розширюють кількість відомих до шести, а географічно долучають до місць знахідок Чернігівське князівство. Враховуючи, що в деяких ситуаціях дослідники володіють інформацією про меншу кількість печаток провінційних князів Рюрикового дому, можна лише уявити розмах діловодства цього візантійця. Судячи з географії знахідок (а всі вони мають єдину специфіку – знайдені в місцях важливих торговельних шляхів), ми маємо справу з людиною, яка мала свій інтерес у економічно активних зонах Русі. Не виключено, що дисипат Киріяк міг певний час мешкати на її території.

Наступний молівдовул (мал. 4), що публікується у цьому нарисі, належав представникові роду Тарханіотів. Цей клан добре знаний у візантійській історії. Його представники займали високі посади у державній ієрархії, родичались зі знатними родами Візантії і, навіть, з імператорською родиною Палеологів. Дослідникам відомі понад 80 представників цього роду¹¹. Серед Тарханіотів, які мешкали у час, яким можна умовно дату-

¹¹ Поляковская М.А. Место семейного клана в структуре поздневизантийского общества: Тарханюты // Античная древность и средние века, 1998, вып. 29, с. 153.

вати цю печатку – X ст. – була значна кількість військових високого рангу. Серед них, наприклад Григорій Тарханіот – катепан Італії. На превеликий жаль, стан печатки не дозволяє остаточно атрибутувати, кому саме з Тарханіотів вона належала, але безперечно, її існування свідчить про листування на дуже високому рівні, можливо навіть – на міждержавному.

Мал. 4. Молівдовул представника роду Тархоніотів

4. Опис: продовгуватої форми свинцева печатка, канал для шнура (розірвано) розташовано по діагоналі, заготовка відливна.

Лицьова сторона: дуже пошкоджене зображення фігури. Залишки кругового напису.

Зворотна сторона: грецький напис у чотири рядки:

..Є..Π.
.ΡΩ..
ΤΩΤΑΡΧΑ
[ΝΙ]ΩΤΗ

Навколо залишки лінійного обідка.

Розмір загальний 25x22 мм, товщина 4 мм, вага 15 г.

Місце знахідки: с. Рогозин, Бориспільський р-н, Київська обл.

Місце збереження: Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва № VP-282.

Останній з поданих до публікації молівдовулів (мал. 5) належав Феофілактору, імператорському протоспафарію та стратигу феми Нікополіса. Територія цієї феми розташована у Західній Греції, вона заснована у IX ст. та проіснувала до 1204 р. Нікополіс був основною морською базою на Адріатичному морі. Сама печатка датується кінцем X – початком XI ст., часом, не дуже спокійним для цієї феми – захоплення більшої частини Болгарією, підтримка слов'янським населенням повстання Петра Деляна. Одноматричні з цією печатки були знайдені у Новгороді, тож це вже третій відомий екземпляр¹². Феофілакт був чиновником високого рангу,

¹² Bulgakova V. Op. cit., n. 1.4.3.

а знахідка трьох його молівдовулів на різних територіях Русі свідчить про довготривалі контакти цього стратига з місцевими елітами.

Мал. 5. Молівдовул Феофілакта,
імператорського протоспафарія та стратига Нікополіса

5. Опис: кругла свинцева печатка, канал для шнура розташовано по горизонталі, заготовка відливна.

Лицьова сторона: погрудне зображення архистратига Михаїла зі списом у правиці та державою у лівій руці. Праворуч залишки від напису:

Λ

(Μιχαή)λ.

Μιχαήλ.

Навколо залишки крапкового обідка.

Зворотна сторона: грецький напис у чотири рядки:

+ΘЄ...

ΛΑΚΤ,Ρ.

СПΑΘ,Σ.

ΤΡΑΤΙ

+Θε[οφύ]λακτ(ος) β(ασιλικός πρωτο)σπαθ(άριος) (καί) [στ]ρατη[γός] Νικοπόλεως].

Феофілакт, імператорський протоспафарій та стратиг Нікополісу.

Навколо залишки крапкового обідка.

Розмір загальний 26x23 мм, товщина 3,5 мм, вага 10,5 г.

Місце знахідки: Бобровицький р-н, Чернігівська обл.

Місце збереження: Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва № VP-1148.

Таким чином, дослідження русько-візантійських контактів набувають іншого ракурсу за умови застосування такого джерела, як сфрагістичні матеріали. Урахування всіх відомих візантійських молівдовулів згодом надасть можливість виявлення контактних зон та місць “осідків” представників візантійських торговельних корпорацій.